

DUIZEND JAAR DOORGEGEVEN

VERKENNINGEN VAN HET
GREGORIAANS IN NEDERLAND

RENS TIENSTRA

Duizend jaar doorgegeven

Hommage aan

Rodulf van Sint-Truiden

Gijsbert Cornelisz

Jan Lubbertsz

Trude van Beveren en haar medezusters

Leonardus van Aken

Spierinck

Harman Schinckel

Jacobus Johannes Graaf

Simon Laoût

Michiel Op de Coul

en de vele cantors van weleer

Duizend jaar doorgegeven

Verkenningen van het gregoriaans in Nederland

RENS TIENSTRA

Hilversum

Verloren

2024

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van
Sormani-Fonds
Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging, uit het legaat 'Pastoor J.A.J. Böhmer 1928-2022'
Hendrik Muller Fonds

Afbeeldingen op het omslag: Zangers voor een koorlessenaar. Dekstuk van een van de wangen
van het koorgestoelte in de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch,
atelier Hendrik van der geld, circa 1877-1881. Foto gemaakt door Thomas van Oorschot.

ISBN 9789464550900

© 2024 Rens Tienstra

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Omslagontwerp & opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding. Eeuwigheid en ogenblik	9
1 Het gregoriaans in Nederland. Een pluriform erfgoed	12
2 In medias res. De fragmenten van de Paulusabdij	23
3 ‘Een scheut van zijn wortels komt tot bloei’. Het Liber generationis	31
4 Heilig hergebruik. Composities voor heiligen	45
5 Hollende apostelen en heilige graven. Het missaal van Hellum	57
6 Klagen in het duister. Laaglandse Lamentaties	71
7 Eerste onder de zangboeken. Het ‘Pontificale van Sinte Marie’	81
8 Het geselen der engelen. Gregoriaans in tijden van pest	93
9 ‘Doer sonderlinghe liefst die ic heb ghehad ...’. De gregoriaanse tradities van de Moderne Devotie	111
10 In de schoot van Abraham. Verbanden tussen het gregoriaans en de Devote literatuur rondom het sterfbed	131
11 Zingend gedenken. Het graduale van de Haarlemse Augustijner Heremieten	147
12 Een muzikaal retabel. De Johannes-officies van ’s-Hertogenbosch	157
13 ‘Die noten van Delft en geen andere’. Stadscontuales	169
14 ‘Naer de troubele tijden’. Gregoriaans in de zeventiende en achttiende eeuw	179
15 Een eregalerij in een voetnoot. De ‘Vaderlandsche zangboeken’ van monseigneur Graaf	189
16 ‘Haec dies’. Één gezang, duizend jaar gezongen	199
Nawoord	214
Verklarende woordenlijst	216
Bronnen	219
Bijlage 1 Liber generationis volgens Matteüs en Lucas	231
Bijlage 2 Tekstselectie in Laaglandse lamentaties	235
Bijlage 3 Index van Utrecht, UB, hs. 400	238
Bijlage 4 Transcripties ‘Hec est preclarum vas’ en ‘Peccatis nostris’	249
Bijlage 5 Vier Devote bronnen m.b.t. rituelen rondom het sterven van conventsleden	251
Bijlage 6 Teksten van de gezangen voor de Johannes-officies van Missio en Reversio	252

Noot: de transcripties in deze uitgave zijn, met oog op de lezer, uitgevoerd in tegenwoordig gangbare muzieknotatie. Dit notatiesysteem, dat uitgaat van absolute toonhoogtes (herz), is echter een andere dan het relatieve notatiesysteem waar in nagenoeg alle middeleeuwse bronnen gebruik van wordt gemaakt.

Vaktermen zijn bij eerste gebruik binnen een hoofdstuk met een asterisk gemarkeerd; deze termen zijn in de verklarende woordenlijst te vinden.

Woord vooraf

Het gregoriaans kan als onderwerp van studie een vloek en een zegen zijn. Muziek van minstens duizend jaar oud, vervat in evenveel versies als er bronnen zijn, te bestuderen vanuit een veelvoud aan disciplines: de term ‘monnikenwerk’ mag hier wel gebruikt worden. Als gebed en kunstvorm innig verbonden met de omgeving van uitvoering, zijn er altijd weer dwarsverbanden te vinden – of overheen te struikelen. Zo bleek wel: veel van de onderzochte bronnen en onderwerpen kwamen aan het licht tijdens het (letterlijk stoffige) ‘veldwerk’ in archieven, musea, kerken en kastelen voor mijn promotiestudie, maar moest ik toentertijd laten liggen om dat onderzoek niet te laten ontsporen. Tegelijkertijd kwamen er de afgelopen jaren vraagstukken bovendrijven vanuit de uitvoeringspraktijk met verschillende gregoriaanse koren, die om verder speurwerk vroegen. En vaak leverde het ordenen en nakijken van eerder gemaakt materiaal wéér nieuwe ontdekkingen op – die net zo vaak helemaal niet in de planning stonden. Zo werd bijvoorbeeld, door het nakijken van een enkele voetnoot in voorbereiding op de uitgave van dit boek, een complete collectie van 38 gezangen voor de heilige Jeroen van Noordwijk teruggevonden.

Het huidige resultaat mag worden beschouwd als het verwerken van vele ‘losse eindjes’, een antwoord op uitvoeringsvraagstukken, een leerschool na het afronden van de studie en bovenal: een hommage aan een erfgoed dat mij sinds eerste kennismaking niet meer heeft losgelaten. Tijdens het aflopen van deze gregoriaanse Camino – inclusief vele onvermoede zijpaden – werd ik vergezeld door inspirerende vakgenoten. Voor hun luisterend oor, goede kritieken, gewillige zangstemmen, tijd en moeite wil ik hen zeer danken. In het bijzonder noem ik hier redacteur Lennart Puijker en conservator Bart Jaski voor bijdragen, zonder wier hulp dit boek niet tot stand was gekomen.

Inleiding

Euwigheid en ogenblik

23 juli 1568, de Lage Landen staan in brand. Spaanse legers en rebelligroepen trekken plunderend en moordend rond, kerken en kloosters vallen zonder onderscheid voor de verwoesting. Latijnse zang wordt verdrongen door nieuwe, krachtig gezongen strijdlieden en psalmen. Dorpen huiveren, steden sluiten hun poorten. In Delft zijn op dat moment de laatste uren van Harman Schinckel aangebroken. De schoolmeester, zangmeester en drukker van amper 32 jaar heeft nog enkele afscheidsbrieven aan zijn vrouw en drie kinderen kunnen schrijven. Kort daarna wordt hij weggevoerd en op de Markt onthoofd – een onvermijdelijk slachtoffer van wat stadspoorten niet buiten konden houden. Harmans nalatenschap: minstens vijftig zangboeken, vol gregoriaanse gezangen.

Een momentopname in de Nederlandse geschiedenis die vragen oproept, want wat moest een Delftse schoolmeester met dit soort kerkelijke muziek, in zulke getale? Wat deden gezangen, van toen al minstens zeshonderd jaar oud, in een Hollandse stad van de zestiende eeuw? Hadden ze iets te maken met Harmans tragische einde? En wat gebeurde er uiteindelijk met die boeken?

Slechts drie jaar eerder had Harman de opdracht van zijn thuisstad gekregen om een gregoriaans zangboek voor Delft te maken – zoals Amsterdam en Leiden dat inmiddels ook hadden. Hoewel Harman de opdracht had moeten overnemen van een onbetrouwbaar gebleken drukker waar hij eerder garant voor had gestaan, was hij toch trots op dit zelf samengestelde *Cantuale Novum*, getuige de uitvoerige lofzang op Delft die het werk opent. Een wrange opening, want het was diezelfde stad die hem een paar jaar later ter dood zou veroordelen. Het zangboek bevatte ‘zeckere Processionale, Vespere ende sangboucken op die noten van Delft en geen andere’. Maar daadwerkelijke noten bevatte het werk niet: in tegenstelling tot andere cantuales bevatte het enkel teksten en notenbalken; de muziek moest als extra kostenpost nog met de hand worden ingeschreven. Harmans fraaie zangboek verkocht daardoor nauwelijks. En een maand nadat het eerste cantuale het licht zag, brak ook de Beeldenstorm uit. Wellicht uit eigen overtuiging, dan wel financieel noodgedwongen, ging Harman ook protestantse werken drukken. In 1566, toen het er op leek dat de calvinisten meer vrijheden zouden krijgen, drukte hij zelfs een catechismus, een psalmboek en een geloofsbelijdenis. Dat zou hem noodlottig worden: na arrestatie en langdurig verhoor werd hij, uit angst voor Alva’s represailles, door de Delftse schepenen ter dood veroordeeld. Harmans weduwe zat uiteindelijk opgescheept met honderd nauwelijks verkoopbare cantuales.

Haar volgende stap blijkt uit de drie overgebleven exemplaren; ‘Notatus in Hemo 1572’ vermeldt het exemplaar van het Delftse Gemeentearchief. Enkele boeken werden dus toch

van muziek voorzien in het nabijgelegen klooster St. Michiel in Den Hem. Maar de vermelding van 1572 duidt op nog meer bloedvergieten, dit keer door Alva's tegenstanders: op 6 juli van dat jaar verwoestten Lumey en zijn geuzen het klooster, waarbij de broeders werden vermoord of weggevoerd, of ternauwernood ontkwamen.

In deze geschiedenis vol noodlottige samenloop werd Harmans *Cantuale Novum* onbedoeld een muzikale getuige van zijn tijd. Een verzameling gezangen die in opdracht en intentie getuigt van de muziekpraktijk in een typische Hollandse stad van de zestiende eeuw; die in 'noten van Delft' wijst op de vele gregoriaanse tradities, die toen in iedere Hollandse stad naast elkaar bestonden; die in uitgave spreekt van de praktijk van handschrift én drukwerk; die als gebruiksmiddel zowel geloof, didactiek, commercie en trots als overlevingsdrang ademt; en die qua inhoud getuigt hoe de oudste muziek van West-Europese bodem ook na de middeleeuwen een belangrijke plek had in de Laaglandse maatschappij.

In Delft, in de Lage Landen en in heel Europa was het gregoriaans, bewust en onbewust, een constante factor: een 'eeuwig repertoire', dat per eeuw onmiskenbaar gekleed ging in de kleren van de tijd – en daarmee zoveel over die verschillende tijden vertelt. Een eeuwigheid vervat in vele ogenblikken. Welk beeld men door de jaren heen van die eeuwigheid had, wordt duidelijk uit de vele gregoriaanse bronnen die in Nederlandse archieven, musea, kerken en kastelen liggen. Het *Cantuale Novum* is er een van vele uit dit grotendeels onbekende muzikaal erfgoed. Maar: een erfgoed, dat een ding vóór heeft op alle andere denkbare kunstwerken en archiefstukken. Het kan namelijk weer tot leven worden gewekt door het uit te voeren. Ook Harmans noodlottige nalatenschap.

Een levende traditie

Een eerste kennismaking met het gregoriaans bestaat meestal uit een combinatie van verwondering en lichte frustratie. Beide komen voort uit het feit dat het gregoriaans zoveel van de gebruikelijke kenmerken van muziek ondergraaft: er is bijvoorbeeld niet één componist, één oerversie, één juiste toonhoogte of uitspraak, of één juiste uitvoeringswijze – ook de 'noten van Delft' suggereerden immers al het bestaan van vele 'niet-Delftse noten'. Want in samenvatting was – en is – het gregoriaans van alle eeuwen dit: een levende traditie. En daarmee is iedere notatie van een gezang dus ook 'slechts' een momentopname van die traditie, op dat moment, op die plaats – en met inbegrip van alle talenten en gebreken van de zangers en schrijvers. Dat geldt net zozeer voor de oudst overgeleverde notaties als het Delftse *cantuale*, als het gregoriaans dat vandaag de dag in Nederland wordt gezongen.

In tegenstelling tot de legende van de Geest die paus Gregorius het gregoriaans als geheel influisterde, is er geen exact moment dat het doek opgaat. Maar de eeuwen voorafgaand aan de oudste muzikaal duidbare notaties (negende en tiende eeuw) kunnen wel omschreven worden als een gesloten theaterdoek, waarachter zangers hun stemmen opwarmen. Omschrijvingen vanaf de vierde en vijfde eeuw, bijvoorbeeld van kerkvader Augustinus, vertellen al van genres en uitvoeringspraktijken die ook in het gregoriaans te vinden zijn. Het corpus dat uiteindelijk vanaf de negende eeuw als *cantus gregorianus* werd gezien, is een variabel overgeleverd kernrepertoire van vele honderden gezangen voor de Mis en het Officie*: een reper-

toire met rafelrandjes, dat al vanaf de oudste notaties werd uitgebreid met composities voor nieuwe heiligen en feesten – óók in Nederland. Er zijn vele theorieën over de totstandkoming van dat corpus, maar hoe dan ook dankt het gregoriaans zijn bestaan én verspreiding aan het samen optrekken van de Karolingische machthebbers en Rome: de reden dat deze gezangen uiteindelijk de Laaglandse delta bereikten.

Een definitie van dit zogenaamd eeuwige repertoire is vooral afhankelijk van de gekozen invalshoek. Het verschil in benadering is vergelijkbaar met het verschil in gebruik van een gregoriaans manuscript: als vitrinestuk, pronkstuk, onderzoeksobject of ritueel gebruiksmiddel. Vanuit bijvoorbeeld een musicologische definitie is het gregoriaans een vocaal, monodisch (eenstemmig), ongeleid en diatonisch repertoire op Latijnse teksten, verbonden aan de Rooms-Katholieke Kerk en het geografische gebied van het Karolingische Rijk. Dat is een heldere, maar ook vrij droge omschrijving, die enigszins voorbijgaat aan de functie van de gezangen en daarmee ook de levendigheid van de traditie. Een theologische invalshoek definieert gregoriaans weer vanuit zijn rituele functie: vanuit deze hoek wordt gregoriaans als het klinkende Woord beschouwd, en gekeken naar de omgang met en verklanking van heilige tekst. Voor de zestiende-eeuwse Harman Schinckel waren de gezangen net zozeer geloofszaak als levensonderhoud. Een volledig begrip van de gregoriaanse traditie vereist daarom inbegrip van verschillende invalshoeken.

De betrekkelijkheid van repertoire en definitie geldt net zozeer voor geografische kaders. Gezien het tijds kader is gregoriaans ‘in Nederland’ een duidelijk anachronisme, maar ze verwijst naar de vele gregoriaanse bronnen die in het huidige Nederland te vinden zijn. Gregoriaans is altijd een Europees repertoire geweest; uit de manier waarop dat repertoire in deze regio landde en eeuwenlang werd doorgegeven en verrijkt spreekt veel van het ‘Nederlandse’. Deze eerste gezangen die in Nederland werden opgeschreven, deze taal van de oudste Nederlandse composities, was eeuwenlang dé muziek voor alle sleutelmomenten van het menselijk leven. En het is de enige muziek die men gedurende alle eeuwen bleef doorgeven en uitbreiden. Het aspect van doorgeven en uitbreiden vormt de gemene deler van alle verkenningen in dit boek; de altijd veranderlijke belangen waaruit het doorgeven geschiedde zijn er de reden van dat dat een grote variatie aan thema’s behelst.

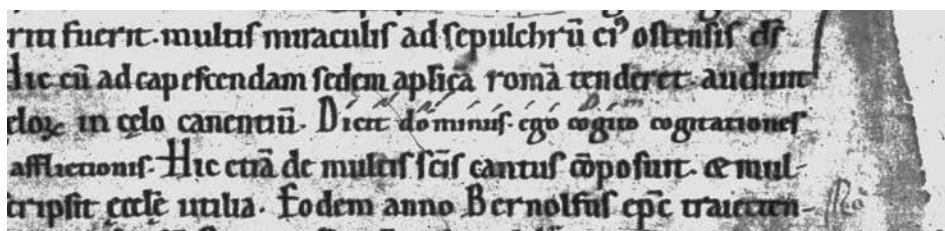
Het gregoriaans in Nederland

Een pluriform erfgoed

Zowel de herkomst van het gregoriaans in Nederland als de wijze waarop dat repertoire voet aan wal zette laten zich goed verklaren in de ligging en aard van de regio. Als rivierendelta is de regio land- én zeewaarts georiënteerd. Het gregoriaans in Nederland kenmerkt zich daarvoor door pluriformiteit en permanente invloeden van buiten de regio. Beide zijn zeker niet exclusief aan het gebied, maar wel wezenlijk voor een begrip van het religieuze landschap in Nederland. Het is tekenend dat de eerste missionarissen vanuit minstens drie verschillende hoeken arriveerden, en net zo tekenend hoe de eerste bisschoppen Willibrord en Bonifatius in hun missie verschilden. Welk gregoriaans zij precies zongen, berust – uiteindelijk – op indirect bewijs.¹ Toch spreken de oudst bekende liturgische boeken uit de regio al van uiteenlopende invloedssferen. Zo zijn het *Evangeliarium van Egmond*² en de *Lebuïnuscodex*³ afkomstig uit Noord-Frankrijk; de *Ansfriduscodex*⁴ uit het Zwitserse Sankt-Gallen; de *Bernulphuscodex*⁵ en het *Evangeliarium van Susteren*⁶ vermoedelijk van het Duitse kloostereiland Reichenau (Bodenmeer). Soortgelijke pluriforme invloedssferen zijn in iedere eeuw aan te wijzen. Egmond, de oudste abdij van het Hollandse graafschap, werd in de tiende eeuw vanuit de Gentse Pietersabdij van monniken voorzien, terwijl een latere twaalfde-eeuwse stichting te Rijnsburg werd bevolkt door zusters uit Saksen. In de vijftiende eeuw stichtten gegoede Haarlemmers hun nieuwe Heremietenklooster met Saksische broeders, terwijl in de zestiende eeuw de steden Amsterdam en Delft hun zangboeken bestelden bij Leuvense drukkers.

Dergelijke pluriformiteit is al te vinden in de oudst bekende gregoriaanse notaties uit de regio. De enkele neumen* in de Annalen van Egmond (de oudste Hollandse geschiedschrijving, ontstaan tussen 1110-1205) zijn daarvan een voorbeeld. In een korte alinea over de dood van paus Leo IX (1049-1054) wordt verteld hoe het gezang *Dicit Dominus: Ego cogito* op wondere wijze rondom diens graf was te horen. De scribent voegde, om welke reden dan ook, wat mu-

- 1 A. Vernooij, 'Wat heeft Bonifatius gezongen en gebeden?', *Bonifatius in Dorestad* (L. van der Tuuk, red.) (Utrecht 2016) 165-172.
- 2 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 76 F 1: *evangeliarium* (Reims, negende eeuw, aangevuld met tiende-eeuwse afbeeldingen).
- 3 Utrecht, Catharijneconvent, ABM h1, *Lebuïnuscodex* (negende eeuw). Zie voor een bespreking: E.P. van 't Hull-Vermaas, 'De Lebuïnuscodex en de Franco-Saksische school', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* (1985) 1-30.
- 4 A.S. Korteweg, *De Bernulphuscodex in het Rijksmuseum. Het Catharijneconvent te Utrecht en verwante handschriften* (Amsterdam 1979).
- 5 Utrecht, Catharijneconvent, ABM h2, *Ansfriduscodex* (Sankt Gallen, 950-1000) boekband 1200-1400 met latere toevoegingen; ABM h3, *Bernulphuscodex* (z.p., ca. 1040-1050) boekband 1200-1499.
- 6 Susteren, Museum Schatkamer 't Stift.

Afb. 1 De Egmondse Annalen, fol. 150: enkele neumen (waarschijnlijk de oudste van Nederland) boven de tekst van het gezang *Dicit Dominus: ego cogito*.

zieknotatie toe aan die beginwoorden. Die kleine toevoeging betreft een Duits type neumen met Franse karakteristieken, een contactvorm van notaties die als ‘Low Countries notation’ wordt omschreven.⁷ De notatiestijl was tijdens de elfde en twaalfde eeuw in de gehele Lage Landen en het Rijnland in gebruik. Daarnaast werd in Brabant en Vlaanderen ook een typisch Lotharingse notatiestijl gebruikt. In de dertiende eeuw kwam de kwadraatnotatie* in zwang in het gebied zuidelijk van de Rijn, terwijl ten noorden daarvan de hoefnagelnotatie* (een verdere ontwikkeling van de ‘Low Countries notation’) de norm werd.⁸

Notatiestijlen gingen hand in hand met andere kenmerken, waarvan de verschillende melodische tradities van het gregoriaans de meest opvallende zijn.⁹ Het ontstaan van de verschillende gregoriaanse tradities in Europa kan een gevolg zijn geweest van het uiteenvallen van het Karolingische Rijk – de reden dat deze tradities vaak omschreven worden met de termen ‘Oost-’ en ‘West-Frankische’ melodietradities. Het gebied dat nu Nederland is, vormde het grensgebied tussen beide traditiegroepen.¹⁰ Hoewel de co-existentie van dergelijke tradities niet exclusief is aan de Laaglandse regio, is de hoeveelheid liturgische en melodische tradities en aanverwante notatiestijlen binnen zo’n betrekkelijk klein grondgebied opmerkelijk.¹¹

Een bewustzijn van die verschillende tradities komt duidelijk naar voren in bronnen uit alle eeuwen. Daarbij is de focus op de eigen geleerden opvallend: het besef van een eigen traditie betrof die van het eigen bisdom, de eigen orde, de eigen stad, de eigen kerk. De negentiende-eeuwse noties van een soort nationaal gregoriaans en gezangen als onderdeel van ‘de Universele Kerk’ waren nog lang niet in beeld. Iets daarvan is bijvoorbeeld merkbaar in het

7 I. de Loos, *De muzieknotatie van Ms. Utrecht U.B. 406* (diss., Universiteit Utrecht, 1987).

8 I. de Loos, *Patronen ontrafeld. Studies over gregoriaanse gezangen en Middelnederlandse liederen* (Hilversum 2012) 27.

9 Verschillen in deze tradities zijn vooral merkbaar in de omgang met de halve-toonaafstand (*mi-fa* en *si-do*). Kwadraatnotatie gaat vaak samen op met tradities die ‘neigen’ naar *mi* en *si*; hoefnagelnotatie met tradities die ‘neigen’ naar *fa* en *do* – maar dit is zeer algemeen gesteld; er zijn daarnaast ook vele andere parameters in melodievariatie.

10 C. Pouderoijen, ‘Intermezzo: twee historische gevolgtrekkingen’, (serie ‘Modaliteit. Nieuwe inzichten in de ontwikkeling der modi’ IV) *Gregoriusblad* 110 (1986) 199-203.

11 Zie voor een overzicht en vergelijkingen: R. Tienstra, *Melodic Variation in Northern Low Countries Chant Manuscripts* (1150-1600) (Rotterdam 2020).

schrijven van de abt Emo van Wittewierum (ca. 1175-1237). Emo reisde om een conflict van kerkbezit van Groningen naar Rome én terug en moet onderweg de nodige muzikale variëteit hebben ervaren. Toch schreef hij met betrekking tot het gregoriaans vooral over zijn moeite om aan zangboeken met zijn eigen Premonstratenzer traditie te komen.¹² De abt van het moederklooster Prémontré, Gervasius, gaf hem daarbij een begeleidend schrijven:

Onlangs is Emo (...) naar Prémontré gekomen, en heeft zich daar veel moeite gegeven en met grote hardnekkigheid ervoor gezorgd dat in zijn klooster [Bloemhof], dat nog niet zo lang bestaat, kerkelijke boeken aanwezig zijn, die volledig overeenstemmen met de gebruiken en de indeling die het klooster Prémontré zelf aanhoudt, zowel met betrekking tot de tekst als tot de muziek. (...) Wij schrijven dan ook met nadruk voor in de Here, uit kracht van de Heilige Geest en op straffe van excommunicatie, dat de gebruiken betreffende de tekst en het gezang, die hij aan ons heeft ontleend om de uniformiteit binnen dezelfde orde te handhaven, in het klooster Bloemhof voor eeuwig in alle opzichten in acht genomen moeten worden (...).¹³

De focus op de eigen gelederen is terug te zien in soortgelijke monastieke context (zeker in de voorschriften van laatmiddeleeuwse ordes zoals die van Emo), maar later net zo goed in burgerlijke context. Zo werd het Delftse *Cantuale Novum*, zoals ieder zestiende-eeuws stadscantuale, gemaakt voor de eigen stadsschool.

Zingen naar Utrechts gebruik

Het grootste deel van het gebied boven de rivieren en delen van Zeeland behoorden vanaf de achtste eeuw tot het bisdom Utrecht. Een aanloop hiertoe was Willibrords benoeming tot 'aartsbisschop voor het Friese volk' in 695. Het huidige Brabant en Limburg vielen onder het bisdom Luik; de landtong tussen Rijn en Maas waarop Nijmegen ligt behoorde tot Keulen; een regio boven de stad Groningen behoorde tot het bisdom Münster. Zowel Utrecht als Luik en Münster vielen onder het aartsbisdom Keulen. Deze kerkpolitieke inrichting van het gebied bleef tot 1559 in grote lijnen gelijk en dat weerspiegelt in de liturgische boeken en muzikale tradities.

De gregoriaanse traditie van het Utrechtse bisdom, bewaard in zangboeken van de Dom, de kapittel- en parochiekerken, valt duidelijk te onderscheiden van de tradities van omliggende regio's. De traditie van het zuidelijk gelegen bisdom Luik is grotendeels West-Frankisch van melodievoering en veel minder uniform overgeleverd,¹⁴ en dat van Kamerijk is geheel West-Frankisch. De traditie van Münster wijkt op regelmatige basis af van zowel de Utrechtse als Keulse.¹⁵ De meeste verwantschap met Utrecht is te vinden in de Oost-Frankische traditie van het aartsbisdom Keulen (waartoe Utrecht tot 1559 als ondergeschikt bisdom behoorde), maar in samenvatting neigen de Keulse versies aan de bovenkant van melodieën sterker naar de noten *do* en *fa* dan in 'Utrecht', waar dan nog *si* en *mi* staan genoteerd.

12 D. de Boer, *Emo's reis* (Hilversum 2017).

13 Vertaling naar: M. Hoondert, 'Het gregoriaans van de premonstratenzer orde', *Tijdschrift voor Gregoriaans* 2 (1992).

14 Cf. uit Luik: Tilburg Catholic University, Theologische Faculteit, hs. Haaren 14 (ordinarius; datering onbekend); hs. Haaren 26 (missaal, midden veertiende eeuw); Université de Liège, Bibliothèque, ms. 2122 (processionale van de Lambertuskathedraal, vijftiende eeuw).

15 Cf. het gedrukte Münster antifonale van 1537 (Keulen, drukkerij Fuchs).

Afb. 2a Bisdommen in de Lage Landen voor 1559. (Uit: J.H.M. Wieland, *Kleine atlas voor de geschiedenis van beide Limburgen* (Leeuwarden 1989 34.)

Afb. 2b De nieuwe indeling van 1559, Utrecht werd aartsbisdom met als suffragaanbisdommen Haarlem, Leeuwarden, Groningen, Middelburg en Deventer.

Binnen de Utrechtse traditie zijn verschillende invloedssferen en gelaagdheid te ontwaren. Met de blik op slechts twee lagen, de feriale antifonen en responsoriumverzen*, geeft Utrecht al blijk van aansluiting bij zowel West- als Oost-Frankische tradities. Een zeer oude laag binnen het gregoriaans, het repertoire van de feriale antifonen (de omlijstingsgezangen van de dagelijks te zingen Psalmen op dagen buiten zon- en feestdagen), sluit het meest aan op de Rijnlandse en Maaslandse tradities van Aken, Keulen en omgeving.¹⁶ Dat viel gezien de nabijheid van de regio's ook te verwachten. Maar in een andere laag van het repertoire, de soloverzen van grote responsoriums door het jaar, zijn meerdere invloedssferen aan te wijzen: de verzen van responsoriums voor tijdeigen dagen (het *Temporale*) sluiten vooral aan bij tradities die eigen zijn aan het West-Frankische gebied, terwijl die van de heiligen- en feestdagen (het *Sanctorale*) aansluiten bij zowel West- als Oost-Frankische gebieden.¹⁷

Eigen heiligen, eigen compositie

Invloedssferen zijn in kerkelijke boeken eveneens af te lezen aan de inbegrepen heiligen, feesten en hun repertoires. Aan de hand daarvan kan worden bepaald of een bron toebehoorde aan bepaald bisdom, een bepaalde orde en bepaalde regio. Een heilige als Martinus is in manus-

¹⁶ I. de Loos, *Patronen ontrafeld. Studies over gregoriaanse gezangen en Middelnederlandse liederen* (Hilversum 2012) 32-35.

¹⁷ I. de Loos, 'Responsory verses: what do they tell us about chant traditions?', *The Past in the Present. Papers Read at the Inter-congressional Symposium and the tenth Meeting of the Cantus Planus, Budapest & Visegrád 2000*, vol. II (Budapest 2003) 123-149.

Sinds de vroegste heugenis hoort muziek bij de mens. In Europa betreft die oudste muziek het gregoriaans: een repertoire dat eeuwenlang uiting gaf aan het geloof, maar ook aan prestige, onafhankelijkheid, trots, didactiek en commercie. Het gregoriaans vormde de bodem voor andere muziekstijlen. Maar bovenal is het een spiegel voor ontwikkelingen in geloof, kunst en muziek. De vele snippers, vellen, manuscripten en drukwerken in het relatief kleine grondgebied van de Lage Landen laten zien hoe de muziek in zoveel verschillende handen zoveel verschillende uitingsvormen kreeg.

Zo konden kloosters aan dezelfde Amsterdamse gracht totaal andere muzikale tradities volgen, kreeg een Hollandse heilige als Jeroen van Noordwijk keer op keer nieuwe gezangen en werden op dezelfde Delftse drukpersen zowel gregoriaanse als protestantse zangboekjes gedrukt. Het gregoriaans in Nederland is een verhaal van doorgeven, aanpassen, samenvoegen, verliezen en heruitvinden: een levende traditie, die tot op de dag van vandaag doorgaat.

In *Duizend jaar doorgegeven* maakt musicoloog Rens Tienstra een verkenning van het gregoriaans in Nederland aan de hand van een brede selectie bronnen. Van twaalfde-eeuwse fragmenten tot twintigste-eeuwse zangboeken; van unieke composities tot massaal drukwerk voor scholieren. Tienstra duidt de muziek, belicht de historische en religieuze context en legt dwarsverbanden tot andere kunstvormen. Nieuwe inzichten en een grote hoeveelheid voor het eerst ontgonnen bronmateriaal geven daarbij een ongekend inzicht in dit 'eeuwige repertoire'.

Rens Tienstra (1988) is componist, dirigent, musicoloog en programmeur. In 2020 promoveerde hij magna cum laude op de melodische overlevering van het gregoriaans in Laaglandse bronnen, die hij ontsluit middels onderzoek, uitvoering en publicaties.

